

Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Bahar 2024 / 1: 77-93.

Yerel Edebiyatlar: Uygur*

Peter ZIEME**

Çev: Ayşegül GÖZEL**

Budistler, Birinci Türk Kağanlığı'nda (MS 552-612) faal olsalar da, İkinci Türk Kağanlığı'nda (MS 692-742) ve sonraki Uygur Bozkır Kağanlığı'nda (MS 744-840), özellikle de Manihaizm'in devlet dini olduğu sekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkler arasında Budist öğretinin varlığına dair çok az bilgi mevcuttur. Bununla birlikte, Uygur Bozkır Kağanlığı'nın yıkılmasının ardından çeşitli Uygur grupları, Gansu koridoru ile Tarım havzasındaki vaha şehirlerine göç etmeye başladıklarında Budizm ile yeniden temas kurdular. Ancak, Uygur seçkinleri, Budist metinlerin kendi dillerine büyük çaplı çevirisine sponsor olmaya 10. yüzyılın sonlarında başladılar. Bu gelenek 17. yüzyıla kadar devam etmişse de mevcut Budist Uygur edebiyatının büyük bir kısmı 9-14. yüzyıllardaki Batı Uygur Kağanlığı'ndan kalmıştır.

Budist Uygur Edebiyatının Keşfi ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Bu edebiyata dikkat çeken ilk batılı bilim adamı, 1285-1287 yıllarında Kubilay Han himayesinde hazırlanan Çince *tripikata*'nın kataloğu üzerinde yaptığı çalışmada, Budist öğretinin bir Türk diline de çevrildiğini fark eden S. Julien'dir. Bu bilgi, daha sonra, Budist Uygur metinlerinin ve çok çeşitli fragmanın ele geçirildiği 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki ünlü İpek Yolu keşif seferleri sırasında doğrulandı.

* Bu makalenin original künyesi şu şekildedir: "Local Literatures: Uighur", *Brill's Encyclopedia of Buddhism, I: Literature and Languages*, Leiden 2015, s. 871-882. Çeviri için yazarından izin alınmıştır.

** Prof. Dr., Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (BBAW), Berlin (Almanya). E-posta: ziemepet@gmail.com/ ORCID ID: 0000-0002-8090-7707.

** Dr., Eskişehir (Türkiye). E-posta: aysegulgozell@gmail.com / ORCID ID: 0000-0003-1505-3781.

Uygur yazmalarının keşfi ilk kez 1889-1890 yıllarında Doğu Türkistan'a yapılan Rus keşif seferi sırasında gerçekleşti. Saint Petersburg'a gönderilen bu metin koleksiyonunun hacmi, daha sonra, Kaşgar Rus konsolosu N. R. Petrovskiy, Gulca ve Urumçi konsolosu N. N. Krotkov tarafından yapılan katkılar, S. S. Oldenburg'un 1909-1920, S. E. Malov'un 1909-1911 ve 1913-1914 yıllarındaki keşif gezilerinin sonucunda yaptıkları eklemelerle arttı. Bu yazmaların tamamı şimdi Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsünde muhafaza edilmektedir.

İpek yoluna sefer düzenleyenler sadece Ruslar değildi. Sefer yarışında İngiltere, Macar kaşif Marc Aurel Stein'in Doğu Türkistan'a 1900-1901, 1906-1908 ve 1913-1915'te yapmış olduğu üç seferi finanse etti. Stein, bu seferler sırasında Dunhuang'da 17 numaralı mağaradaki ünlü ağzı kapatılmış kütüphaneyi keşfetti. Uygurca da dahil olmak üzere birçok dilde yazılmış yazmalarla dolu olan bu kütüphane, şu anda British Library'deki Stein Koleksiyonu'nun bir parçasıdır. Bununla birlikte, Albert Grünwedel ve Albert von Le Coq tarafından 1902-1903, 1904-1905, 1905-1907 ve 1913-1914 yıllarında gerçekleştirilen dört Alman keşif gezisi, Budist Uygur yazmalarını elde etme konusunda en başarılı olanlardır. Buluntular şimdi Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisinde muhafaza edilmektedir.

Bir diğer büyük Uygurca metin koleksiyonu da 1902-1904, 1908-1909 ve 1910-1914'te Japon Kont Ötani tarafından finanse edilen üç seferde elde edildi. Bunların büyük bir kısmı şu anda Kyoto'daki Ryūkoku Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Diğer iki koleksiyon Paris'teki Millî Kütüphane ve Guimet Müzesinde bulunmaktadır.

Bu altı büyük Budist Uygur edebiyatı koleksiyonuna ek olarak Çin, Finlandiya, İsveç ve Türkiye'de de birkaç küçük koleksiyon bulunmaktadır.

Bu yazmaların keşfedilmesinin ardından, bilim adamları hemen deşifre ve tercüme çalışmalarına başladılar. Rusya'da Türkolog W. Radloff tarafından Budist Uygur yazmalarını yayımlama projesi başlatıldı ve sonrasında S. E. Malov tarafından devam ettirildi. Aynı dönemde Berlin'de F. W. K. Müller, dört sayılık *Uigurica* serisinde (1908-1931) Turfan koleksiyonunu yayımlamaya başladı. Onu takiben daha sonra Turfan koleksiyonundaki Budist yazmaların yayını, *Türkische Turfantexte* (1929-1958) ve ardından *Berliner Turfantexte* (1971'den 2013'e 16 cilt) serilerinde bir grup bilim adamı tarafından sürdürüldü.

Bu tür temel filolojik çalışmalar, diğer koleksiyonlar üzerinde çalışan başka bilim adamları tarafından da yürütülmüştür. Şöyle ki: *Xuanzangs Leben und Werk* alt serisinde devam eden çeviriler, *Bibliotheca Buddhica* serisinin XII, XIV, XVII ve XXVII. ciltlerinde yayımlanan Uygurca metinler ve Dunhuang yazmalarının J. R. Hamilton tarafından yapılan iki ciltlik yayını (1971; 1986). Uygur Budist edebiyatı üzerine çağdaş akademik çalışmalardan bahsederken, Almanya'daki Doğu Yazmaları Kataloğu (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland) projesini anmak gerekir. Bu proje kapsamında, 1987'den bu yana Uygur Budist yazmaları ve kalıp baskılarının 19 kataloğu yayımlandı. Ayrıca, şu anda Berlin koleksiyonunun tamamına Dijital Turfan Arşivi veya Uluslararası Dunhuang Projesi'nden çevrimiçi olarak ulaşılabilir. Ryūkoku Üniversitesi Kütüphanesi Ötani Koleksiyonu gibi diğer koleksiyonlara da Uluslararası Dunhuang Projesi web sitesi üzerinden erişilebilmektedir.

Edebiyat

Günümüze kalan Budist Uygur Edebiyatı kapsamlı ve çeşitlidir. Bu edebiyat birçok farklı kaynak dilden çevrilmiştir ve Budist geleneklerin tam bir yelpazesini kapsar (Elverskog, 1997). Dolayısıyla, beş *āgama*'nın hepsine ve çeşitli *nikāya* metinlerine ait fragmanların yanı sıra, hem Mahāyāna hem de tantrik metin yelpazesi mevcuttur. Ayrıca, Çince apokrifler ve Vasubandhu'nun eserleri üzerine yazılmış çeşitli tefsirler yanında Mūlasarvāstivāda ve Sarvāstivāda *Vinayalar*ın tercümeleri günümüze ulaşmıştır. Orijinal Uygurca eserler de vardır.

Ancak, böylesi geniş bir metin yelpazesine rağmen bir Uygur külliyyatının oluşup oluşmadığı bilinmemektedir (Wilkens, 2013). Uygur Budist metinlerinin çoğunun özel sebeplerle çevrilmiş olması daha makul görünmektedir. Bu çevirilerin hazırlanmasında temel motivasyonun özellikle sevap kazanma isteği olduğu açıktır. Öyle ki, “sevap aktarımı” (buyan evirmek) olarak bilinen özel bir metin türü bile ortaya çıkmıştır. Uygurlar ayrıca günahların itirafıyla ilgili metinlere de büyük ilgi göstermişlerdir.

Sanskritçeden Çeviriler

Uygur Budist metinlerinin Sanskritçeden (Uyg. *entkek*) çevrilmiş olduğuna işaret eden birkaç kolofon olsa da, Uygur rahiplerinin çevirilerinde kaynak metin olarak gerçekten de Sanskritçe eserleri kullanıp kullanmadıkları açık değildir. Eserlerin, doğrudan Sanskritçe orijinallerinden çevrildiklerine dair çok az kanıt vardır; ancak Prajñāśrī tarafından tercüme edilen, otuz beş bodhisattvaya hürmet sunarak günahların itirafı için kullanılan *Triskandhakadharmasūtra*, diğer adıyla *Vinayaviniścaya Upālipariṣṭhā*, Sanskritçeden Uygurcaya çeviriye bir örnek teşkil eder (Hazai, 1976).

Sanskritçe kaynaklara atıf yapan bir diğer olası bağlantı Brahmi alfabesiyle yazılmış çok sayıda Uygur Budist metninde görülür. Daha önceki bilim adamlarının iddia ettiği gibi, bu Brahmi harfli metinlerin en erken Uygur Budist metinleri olma ihtimali düşük olsa da, bunların Orta Asya'daki Sanskrit mirasıyla bağlantının bir göstergesi olduğu muhakkaktır. Ayrıca, Hint Brahmi alfabesiyle yazılmış çok sayıda iki dilli Sanskritçe/Uygurca metinden hareketle Uygur rahipleri arasında Sanskritçenin yaygın olarak bilindiği anlaşılmaktadır (Maue, 1996; 2015).

Brahmi alfabesiyle yazılmış Uygurca ve Sanskritçe/Uygurca metinlerin çoğu, āgama koleksiyonlarından Vinaya ve Ahidharma'ya, *gāthā* 'lara ve *jātaka* 'lara kadar geniş bir *nikāya* geleneğinden gelirken, Brahmi alfabesiyle yazılmış Mahāyāna kutsal metinlerinin Uygurca çevirileri de vardır. Bunun bir örneği, *Qianshou qianyan guanshiyin pusa guangda yuanman wuai da beixin tuoluoni jing* (千手千眼觀世音菩薩廣大圓滿無礙大悲心陀羅尼經; sınırsız, eksiksiz, engelsiz, çok merhamet sahibi olan bin gözlü ve bin kollu Bodhisatva Guanshiyin'in *Dhāraṇīsūtrası*; T. 1060; Maue, 1996, no. 43)'in bir çevirisine ait bir fragmandır.

Budist Uygur metinlerinin büyük çoğunluğunun Soğd-Uygur alfabesiyle yazılmış olmasından dolayı, Brahmi alfabeli bu metinlerin kimler için hazırlandığı belli değildir. Gerçekten de, Uygurca Budist tercümelerin rahipler tarafından rahipler için mi, yoksa hem rahipler hem de sıradan insanlar için mi, ya da sadece sıradan insanlar için mi hazırlandıklarını belirlemek zordur. Bununla birlikte, mevcut çok sayıda

kolofondan, bu metinlerin kopyalarını sipariş edenlerin çoğunlukla sıradan insanlar olduğu anlaşılmaktadır (Kasai, 2008).

Ayrıca bu çevirilerin ve bunların yayılmasının manastırların mali kaynak ve gelirlerinde nasıl bir rol oynadığı belli değildir. Elimizde, sadaka listeleri ve vaizlerle ilgili düzenlemeler gibi manastırın mali işleriyle ilgili birkaç Uygurca belge bulunmasına rağmen metin üretiminin Uygur Budist ekonomisindeki yerine dair çok az şey biliyoruz. Bununla birlikte D. Maue, Toharca ve Sanskritçe metinlerdeki veriler üzerine yaptığı çalışmaya dayanarak Uygurların, Sanskritçe metinlerin üretimi ve/veya kullanımında yer aldıklarını göstermiştir (Maue, 2009; 2010). Ayrıca, Harşa'nın Nāgananda oyunuyla ün kazanmış bir Hint hikâyesine dayanan Kral Jīmūtaketu ve oğlu Jīmūtavāhana hikâyesinin Uygurca bir versiyonunun olması, her ne kadar doğrudan Sankritçeden tercüme edilmemiş olsa da, Uygurların Sanskrit geleneğine aşina olduklarını açıkça ortaya koymaktadır (Zieme, 2012c).

Soğd Geleneği

Her ne kadar Soğdcanın Eski Türk kültürü üzerindeki etkisi yaygın olarak kabul edilse de, Budist Uygur metinlerinin doğrudan Soğdcanan tercüme edildiğini gösteren çok az kanıt vardır. Örneğin, Berlin koleksiyonundaki So 18276 numaralı fragmanda, şimdiye kadar bilinmeyen Budist bir Soğd sutrasına ait bir kolofon vardır. Bu, ya Soğd ve Uygur yazarların/müstensihlerin birlikte çalıştıklarını ya da bir Uygur'un Soğdca bir metni istinsah ettiğini gösterir (Yoshida, 2008). Bu tek örnek, Budist Uygur metinleri için Soğdcanın birincil kaynak dil olmadığı gerçeğini vurgular.

Yine de birkaç Uygurca metin Soğd alfabesi ile yazılmıştır (Fedakâr, 1991–1996). Ancak bu metinler tarihlendirilemediğinden Soğdca-Uygurca çeviri tarihi hakkında kesin çıkarımlar yapmak zordur. Gerçekte, pek mümkündür ki, bu Uygur metinlerinin Soğd alfabesi ile yazılmasının sebebi, müstensihlerin, daha yeni olan Uygur alfabesinden ziyade Soğd alfabesine daha aşina olmalarıdır. Bu varsayımı daha da güçlendiren gerçek, bazı Uygurca *Saddharmapundarika* ve *Vimalakīrtinirdeśa* fragmanlarının Soğd alfabesiyle yazılmış olmasına rağmen aslında Çince'den tercüme edilmiş olmasıdır (Maue & Röhrborn, 1980; Zieme, 2000).

Tohar Geleneği

Uygur Budizm'inin en erken tabakası, birinci bin yılın ikinci yarısında Budist merkezli güçlü bir kültüre sahip olan Toharlarla bağlantılıdır. Bazı kolofonlar 10. ve 11. yüzyılın başlarında Toharcadan Uygurcaya yapılmış çeviriler hakkında açık kanıtlar sunmaktadır. Bunlar arasında iki mensur eser bulunmaktadır: *Daśakarmapathāvadānamālā* (On Günahın Zincirleme Hikâyesi) ve *Maitrisimit nom bitig* (Maitreya ile Buluşma Sutrası).

Daśakarmapathāvadānamālā on günaha (karmapatha) göre düzenlenmiş on kitaptan oluşan bir derlemedir (Wilkens, 2010; tam bir metin yayını J. Wilkens tarafından hazırlanmaktadır). Her kitap, öğretmenin, zengin *jātaka* ve *avadāna* edebiyatından öyküler aktararak öğrenciyeye kötü amellerden sakınmayı öğrettiği bir çerçeve hikâyeye yerleştirilmiştir (Geng, Laut & Wilkens, 2005). Bütün bu Uygurca versiyonların kaynağı henüz tespit edilmemiştir (Wilkens, 2010), fakat *Daśakarmapathāvadānamālā*'nın Uygurca çevirilerindeki bazı kolofonlar (bk. Kasai, 2008), ilk olarak Toharca B'den (*küsen tili*) Toharca A'ya (*tohrı tili*) ve daha sonra da Uygurcaya (*türkçe*) çevrildiğini göstermektedir.

Maitreya Buda'ya odaklanan *Maitrisimit nom bitig*, Toharca *Maitreyasamitināṭaka*'dan çevrilmiştir. Şu sıralar Göttingen'de J. P. Laut tarafından "Gesamtedition der alttürkischen Überlieferung zur Maitreya Literature (Eski Türkçe Maitreya Edebiyatına Ait Çevirilerin Bütüncül Yayını)" projesi yürütülmektedir.

Bu iki büyük esere ek olarak, bilinmeyen bir Budist tefsirin Toharca B'den Uygurcaya (türk [tili]) çevrildiğini kanıtlayan Uygurca bir kolofon da bulunmaktadır. Bu bilinmeyen tefsir bir bodhisattvanın özelliklerini ele almakta, ayrıca meditasyondan ve boşluk teorisinden bahsetmektedir. Bu, Toharca metinlerin Uygurca çevirilerinin sadece *nikāya*'ya değil Mahāyāna kaynaklarına da dayandığını göstermektedir (Kasai, 2004; 2006).

Çin Geleneği

Uygurca çevirilerin büyük bir kısmı çok çeşitli Çince Budist metinlerden yapılmıştır. 11. yüzyılın başlarında faal olan Şıngko Şeli Tutuñ (bk. Röhrborn, 1998) gibi bazı çevirmenleri tanısak da çoğu durumda çevirilerin gerçekte nasıl yapıldığı ile ilgili hiçbir bilgiye sahip değiliz. Ayrıca belirli Çince metinlerin çevrilmek üzere nasıl ve niçin seçildiğini de bilmiyoruz. Bununla birlikte, mevcut malzemeye bakıldığında Uygurların iki ana kaynak grubundan beslendiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, *Saddharmapuṇḍarīkasūtra*'nın Kumārajīva versiyonu gibi külliyat hâline getirilmiş metinler, diğeri ise Dunhuang bölgesinde popüler olan Budist metinlerdir.

Āgama Çevirileri

Āgama çevirileri Uygurcaya Çince'den çevrilmiştir (2010 yılına kadar bilinen fragmanların genel bir çerçevesi için bk. Aydar, 2010; Stockholm Etnografya Müzesinde muhafaza edilen Uygurca Āgama parçaları üzerine yapılmış çalışmaların bir derlemesi için bk. Kasai & Raschmann, yakında çıkacak), ancak çoğu durumda bu çeviriler tam olmayıp Çince Āgamalardan alınmış seçme parçalardır. Bu nedenle Uygurca metinler, agama pasajını Çince olarak içerir. Bazı durumlarda da alınan pasajlarda Çince karakterlerin yerine tire, nokta veya daire kullanılmıştır (bk. Ch/U 7209 arka, yayını: Kudara & Zieme, 1990, levha VII; dijital görüntü için bk. https://turfan.bbaw.de/dta/ch_u/images/chu7209versototal.jpg). Bunun nasıl ve niçin yapıldığı belli değildir. Āgama pasajları alınırken, sabit kuralların olmadığı anlaşılıyor. Sadece *gāthā*ların özetlerini veren bazı yazmalar, kurala bağlı kalmakta oldukça tutarlıdır. Budist edebiyat olarak onların değeri yüksek olmasa da bu veriler birebir çeviri oldukları için, verilen Çince bir kelimenin çevirmenler tarafından nasıl anlaşıldığını kesin olarak bilmemizi mümkün kılar. Çok sayıda fragman olmasına rağmen (bazıları tam yaprak olmak üzere 110'dan fazla) çok az örtüşen metin vardır. *Candrasūtra* bunlardan biridir (bk. Zieme, 2000; ayrıca Raschmann & Wilkens, 2009, 33–47).

Prajñāpāramitā Edebiyatı

Prajñāpāramitā edebiyatına ait metinlerin Uygurca versiyonlarının büyük bir kısmı yakın zamanda kapsamlı bir ciltte bir araya getirildi (Yakup, 2010). Bu ciltte bir dizi metin, *Vajracchedikā*, bazı ilgili tefsirler ve *Hṛdayasūtra* (Kalp *Sūtra*sı) dahil olmak üzere Çin kaynaklarıyla karşılaştırıldı.

Saddharmapuṇḍarīkasūtra ve Tefsirleri

Saddharmapuṇḍarīkasūtra Orta ve Doğu Asya'da geniş kabul görmesine rağmen, eserin günümüze ulaşan eksiksiz bir Uygurca versiyonu yoktur. Ancak *sūtra*nın birkaç

farklı yazması ve çevirisi bilinmektedir (Zieme, 2005b). Uygurca çevirinin Soğdcadan mı yoksa Çince'den mi tercüme edildiği hâlâ tartışılmaktadır. Bununla birlikte, Uygurca fragmanların çoğu (Kumārajīva'nın Çince tercümesine göre) 25. bölüme aittir. Bu bölüm, *Guan jing* (觀經) Guan[shiyin] [Avalokiteşvara] Sūtrası adıyla müstakil bir eser olarak da bilinir. Bu eserde Avalokiteşvara, musibetlerden kurtulmak isteyen farklı insan gruplarını etkilemek için 33 farklı surette görünür.

Saddharmapuṇḍarīkasūtra'nın birçok Çince tefsiri de bilinmektedir ve en ünlülerinden biri (Miaofa lianhua jing xuanzan [妙法蓮華經玄贊]; Asil Dinin Nilüfer Çiçeği Sūtrasına Derin Övgü; T. 1723) Uygurcaya tercüme edilmiştir (Kudara, 1988).

***Vimalakīrtinirdeśa* ve Tefsirleri**

Ünlü ve yaygın Mahāyāna *sūtra*larından biri *Vimalakīrtinirdeśa*'dır. Çince çeşitli versiyonlar mevcut olmakla birlikte Orta Asya'da yaygın olarak kullanılan ve Uygurca çeviri(ler)in de kaynağı olan Kumārajīva'nın yorumudur (T. 475). Uygurca çeviri(ler)in fragmanları elimizdedir (Zieme, 2000a). Berlin Turfan Koleksiyonu'ndaki ilginç bir yazma, *Vimalakīrtinirdeśa*'nın Uygurca bir tefsirini ihtiva eden büyük *pustaka* (palmye yaprağı şeklinde) yapraklardan oluşmaktadır (Kasai, 2011). Çince'de bu *sūtra*'nın çok sayıda tefsiri olmasına rağmen, Uygurca yazma hiçbiriyile tam olarak örtüşmemektedir. Dolayısıyla Uygurca tefsir, ya hiç bilinmeyen Çince bir tefsire dayanmaktadır ya da, daha akla yatkın görüneni, bu nüsha Çince tefsirler kullanılarak oldukça serbest bir şekilde yeniden işlenmiş, böylece müstakil yeni bir tefsir yaratılmıştır. Bu Uygurca eserin bir başka ayırt edici özelliği, Yogācāra felsefesinde merkezi bir kavram olan *ālayavijñāna*'nın (arşiv bilinci) anlamını açıklamak için kullanılan canlı teşbihleridir (Kasai, 2011; 2009).

***Suvarṇabhāṣottama* ve Tefsirleri**

Suvarṇabhāṣottama (Altın Işık *Sūtrası*)'nın Uygur Budistleri arasında en sevilen *sūtra* olduğu, Uygurca versiyon(lar)ına ait yazmalarının neredeyse tüm Turfan koleksiyonlarında bulunmasıyla kanıtlanmaktadır. Güncel araştırmalar, çeviri sürecinde başka bazı metinlerden de yararlanmış olabileceğini gösterse de (Wilkens, 2001), Uygurca versiyonun kaynak metni, Yijing'in (MS 635–713) Çince çevirisidir (*Jin guangming zuisheng wang jing* [金光明最勝王經]; T. 665).

Bu *sūtra*'nın bölümleri farklı konulara ayrılmıştır, dolayısıyla bir tür Budizm antolojisi izlenimi verir. Sutra, Buda'nın hayat hikâyesiyle başlar ve meşhur aç dişi aslan *jātakası*yla biter. İki bölüm, tövbe metnidir. Tövbe, Uygur Budizminde din adamı olmayanların hayatında büyük bir rol oynar. Bir diğer meşhur bölüm, ülkenin huzurunu ve düzenini koruyacak *rājaśāstra*'yı (kral [için] öğütler) anlatır; bu *rājaśāstra*, hükümdarların veya kralların halk ve yönetimle ilgili işlerde nasıl hareket etmeleri gerektiği konusunda Hint görüşünü yansıtır. Diğer bölümler tanrılara ve bodhisattvalara övgülerdir. Mantralarla iç içe geçmiş tıp bölümü ise, vücudun dört unsurunu (toprak, su, ateş ve rüzgâr), bunların mevsimlerle ve yiyeceklerle vb. ilişkilerini açıklayan Hint görüşünü temel almaktadır.

Saint Petersburg Koleksiyonunda, kolofonlarına göre 1687'de Gansu'da istinsah edilmiş olan hacimli iki yazma bulunmaktadır (ilk kez Radloff ve Malov tarafından 1913-1917 arasında yayımlanmıştır). Bunlar klasik Uygur dilinin en yakın tarihli yazmalarıdır. Aynı bölgedeki Wenshushan mağaralarındaki Uygur yazıtları, eski edebî dilin 17. yüzyıl sonlarında özel amaçlı metinler yazmak için hâlâ kullanımda

olduğunu göstermektedir (Yusup & Zhang, 2012). Son yıllarda S.-C. Raschmann *Suvarṇabhāsottama*'nın Berlin Koleksiyonunda bulunan bin kadar Uygurca fragmanını tavsif eden ve metin üzerine daha fazla araştırma yapılmasına imkân veren üç ciltlik bir katalog yayımladı (Raschmann, 2000–2005). Bu Uygurca metin üzerine yakın zamanda hazırlanan bir bibliyografya, 1908-2013 yılları için yaklaşık 144 madde içermektedir (Uçar, 2013).

Buddhāvataṃsakasūtra

Buddhāvataṃsakasūtra (Buda'nın Çiçek Gerdanlığı Sūtrası), Mahāyāna Budizminin en büyük *sūtralarından* biridir. Çince çevirilerinin üç farklı versiyonu vardır (40 cüz [Prajña; T. 293], 60 cüz [Buddhabhadra; T. 278] ve 80 cüz [Śikṣānanda; T. 279]). Mevcut fragmanlardan anlaşıldığı kadarıyla bunların hepsi Uygurcaya tercüme edilmiştir. Ancak *sūtranın* 40 ciltlik bir çevirisinin mevcudiyeti, Uygurların 60 ve 40 ciltlik *sūtraların* ortak bir edisyonuna sahip olmuş oldukları gerçeğine dayanılarak hükmedilebilir. Bununla birlikte, en azından 40 ciltlik *sūtranın* üç farklı kalıp baskı edisyonu mevcuttu (Yakup, 2008). Son kitabın son bölümü olan ünlü *Samantabhadracaryāprañidhāna* (Bodhisattva Samantabhadra'nın Uygulamaları Üzerine Yeminler), pek çok yazma ve kalıp baskı fragman günümüze ulaştığı gibi, bazı Uygur çevrelerinde de büyük bir etki bırakmıştır (Zieme, 1982).

Mahāyāna

Mahāparinirvāṇamahāsūtra

Mahāyāna *Mahāparinirvāṇamahāsūtra*'nın Uygurca versiyonunun bazı yayımlanmış fragmanları dışında, bu çeviri hakkında fazla bilgi yoktur. Şimdiye kadar sadece Çince transkripsiyonlarda tanıklanan Hintli yazar Dharmakṣema (MS 385-433)'nin adının geçtiği bir kolofon özellikle dikkat çekicidir. Uygurca D(a)rma[k]ṣema biçimi, Tanwuchan'ın (曇無讖) Sanskritçe Dharmakṣema olarak inşasının doğru olduğunu kanıtlar (Yusup, 1998).

Amitābha Budizmi

Amitābha Budizmi (Arı Ülke Budizmi), temel metinleri olan *Guan wuliangshou jing* (觀無量壽經; Amitābha Üzerine Tefekkür *Sūtrası*; T. 365) yanında, Büyük *Sukhāvativyūha* (Sukhāvati [Mutluluk Ülkesi] Denilen [Buda Âleminin] Genişlemesi; iki cüz) ve *Amitābhasūtra* (Küçük Sukhāvativyūhasūtra; T. 366; bir cüz) ile temsil edilir. İlki, Sanskritçe kökenli olduğuna dair geleneksel iddiaya rağmen, orijinal Çince bir yapıttır. On altı meditasyonu tanıtır ve açıklayan bu mensur metinden günümüze, Uygurca mensur çeviriye ait yalnızca birkaç yaprak ulaşmıştır. Ancak *sūtranın* daha büyük bir kısmı, Yuan dönemine ait bir kalıp baskı versiyonda Uygurca aliterasyonlu dörtlülükler hâlinde yeni bir düzenleme olarak bilinmektedir; bu nedenle söz konusu eseri orijinal bir Uygurca metin olarak kabul etmek daha doğru olacaktır (Zieme & Kudara, 1985). Amitābha inancı çok çeşitli Uygurca kolofonlar vasıtasıyla iyi belgelenmiştir. Buna ek olarak, toplam dört büyük cüzlük bir eserden de bahsetmek gerekir. Bunun ilk üç cüzünde temel metinlerden çeşitli alıntılar yapılarak Budizm'in Amitābha öğretisi açıklanır, son cüzü ise ünlü Budist keşişlerle başlayıp bazı dünyevi kadınlar ile biten farklı kişilerin hayat hikâyelerini içerir. Muhtemelen Wang Rixiu'nun Longshu (zengguang)jingtu wen (龍樹[增光]淨土文; Arı Ülke hakkında metin, Longshu'dan; MS 1161) adlı eserini model alan Abitaki adlı Uygurca eser, Çince orijinali kayıp görüldüğünden büyük bir değere sahiptir. Buradaki "Abitaki"

(Amituo jing [阿彌陀經]; [Buddha] Amitābha üzerine Sūtra), yukarıda bahsedilen Amitābhasūtra değil, Amitābha Budizmi'nin metinlerinden birinin genel adıdır.

Sekiz yükmek yaruk sudur

Çince apokrif sutra *Foshuo tiandi bayang shenzhou jing* (佛說天地八陽神咒經; Buda tarafından vaaz edilmiş göğün ve yerin sekiz ışığı üzerine *Dhāraṇīsūtra*) çevirilerinden kalan yaklaşık dört yüz kadar yazma ve kalıp baskı fragman bulunmaktadır. Bu sutranın kapsamlı bir incelemesi J. Oda tarafından kaleme alınıp 2010'da yayımlanmıştır. En eski versiyon, Budist Uygurların geniş çaplı çeviri çalışmalarına başladıkları 10. yüzyılın ilk yıllarına ait olabilir. İki çeviri arasında bir ayırım yapılması gerekir (Ligeti, 1971).

Diğer Sūtralar

Kṣitigarbhasūtra ([Bodhisattva] Kṣitigarbha ["Yeryüzü Hazinesi"] üzerine *Sūtra*; Zieme, 1990) ve *Bhaiṣajyagurusūtra* ([Buda] Bhaiṣajyaguru ["Şifa Ustası"] üzerine *Sūtra*; Yusup, 2004) gibi Uygurca çevirileri günümüze ulaşan sūtralar da vardır.

Tefsirler

Çince eserlerden yapılan çeviriler de bilinmektedir. Yukarıda *Saddharmapuṇḍarīkasūtra* ve *Vimalakīrtinirdeśa*'ya yapılan tefsirlere işaret edilmişti. Yayımlanmış ve yayımlanmamış başka birçok tefsir fragmanı mevcuttur (Özertural, 2012).

Berlin Koleksiyonu'nda bulunan bir yazmanın bazı yapraklarının, *Dasheng rudao cidi* (大乘入道次第; Mahāyāna'ya göre Yola Girme Sırası; Zieme, 2012b)'nin bir Uygurca çevirisinin parçaları olduğu tespit edilmiştir. Bu metnin yazarı, Zhizhou'dur (智周; MS 679-723 veya MS 668-723). Kendisi Çin'deki Dharmalakṣaṇa (Faxiang [法相]; Yogācāra) okulunun bir üstadı olan Hui-zhao (慧沼; M.S. 650–714)'nun öğrencisidir.

Ayin Metinleri

Çince *Cibeī daochang chanfa* (慈悲道場懺法; Merhamet ve İyilik Platformunda Tövbe Ayini; T. 1909)'nin Uygurca bir çevirisinden de bahsetmek gerekir. Bu, Liang Wudi (梁武帝; MS 464–549)'nin günahkâr karısının günahlarını bağışlatmak için yazdırdığı on ciltlik hacimli bir eserdir. Uygurcaya, Beşbalıklı Küntsün Şeli Tutuñ tarafından çevrilmiştir. Kendisi muhtemelen, daha meşhur olan Beşbalıklı Şiñko Şeli Tutuñ'un bir *nomdaşı*dır (öğreti yoldaşı). Eser, (kısaca) Uygurca *Kṣanti kulguluk nom* (İtiraf Etme Sutrası; Wilkens, 2007) olarak bilinmektedir.

Biyografiler

Huili ve öğrencileri tarafından yazılan on ciltlik Xuanzang biyografisi *Datang daciensi sanzang fashi zhuan* (大唐大慈恩寺三藏法師傳; Büyük Tang'ın Daciensi [Manastırı]ndaki Tripiṭaka Üstadının Biyografisi; T. 2053)'ın Uygurca çevirisi, 11. yüzyıl başlarında öne çıkan Şiñko Şeli Tutuñ tarafından ya da onun gözetiminde gerçekleştirilmiştir. Çevirinin birkaç yazması bulunmaktadır; ancak yalnızca en büyük olanı eski Uygur kitap kültürü hakkında bize fikir verir, zira diğer yazmaların çok az kısmı korunmuştur. Uygurca yazmanın zengin açıklanmalı bir yeniden yayını şimdilerde hazırlanmaktadır (örn. Aydemir, 2013).

Tantrik Budizm

Uygurca tantrik metinlerin büyük çoğunluğu Moğol döneminde Tibetçeden çevrilmiş olsa da kimi tantrik eserler, örneğin Avalokiteśvara külliyatından bazı *sutralar*, daha önce, olasılıkla Çince'den tercüme edilmiştir. Bu tercümelemler de Şiņko Şeli Tutuñ'un projesine aittir. Muhtelif yazmalara ait bu fragmanların çoğu, yukarıda bahsi geçen *Qianshou qianyan guanshiyin pusa guangda yuan-man wuai da beixin tuoluoni jing*'in bir çevirisine ait olabilir. Bu eserin beş ciltlik Uygurca bir edisyonu vardır; zira *Padmacintāmañisūtra*'nın çevirilerine ait olan bazı yapraklarda “dördüncü (cilt)” şeklinde varak numaraları bulunmaktadır. Şiķsānanda (MS 652-710) tarafından tercüme edilmiş *Ruyi lun tuoluoni shenzhou jing* (如意輪陀羅尼神呪經; Tılsımlı Çark *Dhārañisūtra*; T. 1082) adlı bu eser, Çince'de müstakil bir sūtra olmasından dolayı bu sūtranın bu toplu yazmaya dördüncü bir cilt olarak eklendiğine hükmedilebilir. Bu anlamda, Uygur Budistlerinin tercümelemlerinin bazılarını (hâlâ yayımlanmamış) toplu edisyonlar hâlinde düzenledikleri anlaşılmaktadır.

Burada Çin kökenli apokrif bir sūtra olan *Foding xin guanshiyin pusa da tuoluoni jing* (佛頂心陀羅尼經; Buddhoşñiṣa'nın *Dhārañisūtrası*'nın Özü)'den de bahsetmek gerekir. Bu, daha önceki bir Song dönemi eseri olan *Foding xin tuoluoni jing* (佛頂心觀世音菩薩大□羅尼經; Buddhoşñiṣa'nın Özü olan Bodhisattva Guanshiyin [Avalokiteśvara]'in *Dhārañisūtrası*)'den çıkmıştır. Uygurca versiyon halk arasında oldukça yaygın ve popülerdir. Çünkü, Hint ve Çin kaynaklarından alınmış ibretlik hikâyelerle merhamet bodhisattvası Avalokiteśvara'ya hürmet etmenin karşılığını tasvir ediyordu (Kara & Zieme, 1986).

Shiwang jing

Dunhuang ve Turfan'dan getirildiği bilinen yegâne eser *Shiwang jing* (十王經; [On Kral üzerine Kutsal Kitap]; Teiser, 1994)'dir. Çince güzel Dunhuang ruhsal kütüphanelerine kıyasla daha bölük pörçük şekilde korunmuş olsalar da Uygurca fragmanlar, Çince öncülleri gibi sırf metin versiyonu ve tezhipli versiyon olarak ikiye ayrılabilir. S.-C. Raschmann, Berlin ve Saint Petersburg fragmanlarını birleştirme sonuçlarından bazılarını yayımlamıştır (Raschmann, 2012b).

Uygurca çeviri Çince versiyona sadıktır; ancak bazı fragmanlarda zeyiller bulunur. S. Teiser'in gözlemiyle (Teiser, 1994, 95–101) ilgili gerçek şu ki, *Shiwang jing*'in birleşik bir yazma olarak aktarılıp aktarılmadığı sorusunu göz önünde bulundurmamak önemlidir. Şimdiye kadar, Uygurca yazmaların özellikle çok parçalılığı yüzünden Uygurca materyal arasında bu tür birleşik yazmaların olup olmadığını tam olarak söyleyemiyoruz; ancak yakın zamanda bir kalıp baskı versiyonuna ait bir fragman bulundu (U 4278). Bu, *Shiwang jing*'in Uygurca versiyonlarının Yuan Hanedanı döneminde dolaşımında olabileceğine işaret etmektedir.

Sadece Dunhuang ve Zen Budizminden Bilinen Çince Metinler

Uygur Budizm'inin Dunhuang'da gelişmekte olan Budist edebiyata tabi olduğu ispatlanmıştır. Kalyāṇaṅkara ve Pāpaṅkara (İyi ve Kötü Prens) öyküsü buna güzel bir örnektir. 17 numaralı mağarada bulunan bu yazma (Hamilton, 1971), Çince *Da fangbian fo baoen jing* (大方便佛報恩經; Buda'nın, İyiliğin Dönütü Üzerine Çok Ustaca Yöntemler Sūtrası) *jātakası*'nın yeniden anlatımıdır. Bu metin bire bir bir çeviri değildir, daha önce öne sürüldüğü gibi (Rong, 2001, 295-296) bir *bianwen* (變文;

uyarlama) de değildir. Bununla birlikte, Maudgalyāyana *bianwen*'inin (Zieme, 2011a) Uygurca bir çevirisi mevcuttur. Wutaishan zan (五臺山贊; Wutai Dağı'nın Övgüsü; Zieme, 2002) ve Gece Nöbetlerinde Zen Şiirleri (五更轉頌; Zieme, 2007) ya da 12 Saat (十二時; Zieme, 2012d) gibi başka bazı metinler yayımlanmıştır.

Uygurlar arasında Zen metinleri de dolaşımdaydı. Çin ve ötesinde Zen Budistleri tarafından yaygın olarak kullanılan *Yuanjue jing* (圓覺經; Tam Aydınlanma *Sūtrası*; T. 843), mevcut birçok yazma ve kalıp baskıdan anlaşılacağı üzere, Uygur Budistleri arasında iyi bilinmekteydi (Zieme, 1982). Dahası, bu *sūtranın* bir ya da iki tefsirinin en az iki farklı yazması bulunmaktadır (Kudara, 1992). Özellikle ilginç olan, *Guanxinlun*'un bir versiyonudur (觀心論; Aklın Tefekkürü Üzerine Bir İnceleme; T. 2833; Yakup, 2010, 235).

Abhidharma

Çincedeki Abhidharma edebiyatı Uygur Budistleri tarafından incelenmiş ve tercüme edilmiştir (Shōgaito, 2008). Şu Uygurca Abhidharma metinleri bilinmektedir:

Abhidharmakośabhāṣya'dan bazı yapraklar;

Abhidharmakośabhāṣyaṭīkātvārthānāma'dan oldukça fazla sayıda fragman;

Abhidharmakośakārikā'dan bir yaprak;

Abhidharmakośakārikā tefsirleri;

Abhidharmaprakaraṇa tefsirleri;

Abhidharmanyāyānusāra'dan bazı yapraklar (Shōgaito, 2014).

Tibet Geleneği

Tibet Budizm'inin Uygurlar arasındaki etkisi, sadece Tibetçe metinlerin çevirisinde değil, aynı zamanda Uygur metinlerinin Tibet yazısıyla yazılmasında ve Uygurca yazmalarda Tibetçe açıklamaların kullanımında da görülür (Maue, 1996).

Yuan döneminde (13.-14. yüzyıllar) yazılmış büyük bir Uygurca metin grubu, Tibetlilerin ve Moğolların tantrik Budizmine aittir. Bu metinler çoğunlukla, Sa Skya Paṇḍita tarafından yazılan *Guruyoga*'da olduğu gibi, Tibetçe asıllarından çevrilmiştir. Diğer durumlarda Uygur yazarlar Sanskritçe ve Çince versiyonları da kullanmış olabilirler. Bilinen eserler arasında *Aparamitāyurjñānasūtra* (Sonsuz Yaşam ve Bilgi [Buddha]sının *Sūtra*'sı; bu ve diğer tantrik metinlerin bir yayını hazırlanmaktadır; bk. Yakup, 2012)'nın Uygurca bir çevirisinden fragmanlar, *Sitātapatradhāraṇī* (Röhrborn & Róna-Tas, 2004), *Uṣṇīṣavijayādhāraṇī* (Müller, 1910, 27-50), *Pañcarakṣā*'dan bazı fragmanların bir derlemesi (Zieme, 2005a) ve (hâlâ yayımlanmamış) bir Vajrasattva ayini bulunmaktadır. Nāropa'nın *Totenbuch* (Zieme & Kara, 1978) olarak bilinen bazı yazılarının çeviri veya uyarlamalarından oluşan büyük bir birleşik yazma, Hindoloji cihetinden incelenmiştir (Dietz, 2010-2011).

Yazmanın dört bölümünden yalnızca ilki, Bar do thos grol (Tibetçe Ölüm Kitabı)'un yeniden işlenmesidir. Yola Göre Dört Çizgiyi Takip Etmek İçin Derin Öğretme Talimatı başlıklı ikinci bölüm Nāropa'nın uygulaması ile ilgilidir; ancak şu ana kadar benzer Tibetçe metin olarak yalnızca *Rim pa bzhi lam du slong ba* (Dört Çizginin Kılavuzu) bulunabilmiştir. Son bölüm Cakrasaṃvara'ya yapılan altı adağı

açıklarken üçüncü bölüm Nāropa'nın altı dharma öğretiminin tamamlanmamış bir açıklamasıdır.

Tibetçe ve Moğolca Kanjur koleksiyonlarının bazı edisyonlarında başlangıç metni olan *Mañjuśrīnāmasaṅgī*'nin Uygurca çevirisi, bazı farklı çevirilerden bilinmektedir (Kara & Zieme, 1977).

Oldukça hacimli bir yazma, Śrīcakrasaṃvara *maṅḍala*'nın kullanılmasını izah eden *Śrīcakrasaṃvaramaṅḍalābhisamaya*'nın Uygurca çevirisidir (Kara & Zieme, 1976, metin A).

Uygurca Özgün Eserler

Uygurca özgün eserlere en iyi örnekler manzum metinlerdir. Ancak Sanskritçe, Çince, Tibetçe ve diğer dillerde korunmuş manzum bir metne dayanan *Samantabhadracaryāprañidhāna* (yukarıya bk.) örneğinde görülebileceği gibi, bu her zaman geçerli değildir. Bu eser, Uygur bilgini ve şairi Anzang (13. yüzyıl; Zieme, 1991, 310-312) tarafından, yine manzum olarak, yani Uygur şiirine hâkim olan mısra başı kafiye sistemiyle çevrilmiştir. Anzang ayrıca, *Buddhāvataṃsakasūtra*'nın mensur kısımlarındaki konulardan yola çıkarak başka şiirler de yazmıştır (Zieme, 1991, 127-175).

Brahmi ve Uygur alfabeleriyle yazılmış yazmalar arasında, kolofonlar ve diğer türlerde methiyeler de yer almaktadır. Sıradışı bir yazmada Brahmi alfabesiyle, üstelik Sanskritçe yazılmış Uygur tarzında (mısra başı kafiyeli) *şloklar* vardır. Bu dördlükleri, mısra mısra Uygurca mensur çeviriler takip eder (Laut & Zieme, 1990).

Uygurca özgün mensur metinler meselesi özel bir yaklaşım gerektirir. Birebir çeviriler bir yana, tüm Uygurca tercümelemlerin kendine özgü hususiyetleri vardır. *Insadisūtra* (Tezcan, 1974) birleşik bir yazmadır. İlk bölümü, Buddha'yı öldürme kastıyla suçlanan rahibe Sundarī'nin hikâyesinin -tamamen yeni bir üslupla- yeniden anlatımını içerir. Burada, manzum-mensur karışımı bir metin ile manastır *pravāraṇā* töreni hakkında bir inceleme buluruz. Bu tören, Hindistan'da yağmur mevsimi sona erip de rahipler Buda'nın meditasyonunu anmak ve tövbe etmek için toplandıklarında yapılır. Bu törenin paralel versiyonda tam bir karşılığı yoktur. Ancak yazar Çince tefsirlerin yanı sıra Dharmapada'dan da alıntılar yapar (Zieme, 2006). Yazmanın ikinci kısmı bazı Çince metinlerden pasajların kullanılıp açıklandığı özgün bir Maitreya ilahisidir (Zieme, 2013a).

Budist Uygurların edebî mirası arasında çok sayıda tövbe metni bulunmaktadır. Sadece hacimli metinler olan *Cibei daochang chanfa* (yukarıya bakınız) ve *Cibei daochang shuichan* (慈悲道場水懺; Merhamet ve İyilik Platformunda [Günahlardan Arınmak İçin] Su [kullanarak] Tövbe; T. 1910) değil, muhtemelen başkaları da tercüme edilmiştir. Asıl şaşırtıcı olan, T. 1910'a paralel sadece tek bir yazma varken, T. 1909'a tekabül eden çok sayıda yazmanın olmasıdır. *Kṣanti kilmak nom*'a ait çok sayıda rulo, *pustaka* ve dikişli kitapçık da günümüze ulaşmıştır. Peki nasıl oldu da tövbe *sūtralarının* tercümesi yanında yeni bir metin ortaya çıktı?

Bunun sebeplerinden en azından birinin 10. yüzyıldaki özel dinî ortam olduğu söylenebilir. Uygurlar, Maniheizm'i imparatorluklarına MS 8. yüzyılın ortalarında tanıştırmışlardı. Bu, Doğu Türkistan'a göçtüklerinde de devam etti. Maniheizm'de hem seçkinler hem de avam için tövbe, önemli bir vakıadır. Nitekim ünlü Maniheizm tövbe metni *Xuāstvanīft* Uygur ülkesine yayılmıştı. Bu sebepten, Uygur yönetici

seçkinleri 10. yüzyıl sonlarına doğru Maniheizm'i bırakıp Budizm'i yegâne din olarak kabul etmeye karar verdiklerinde, başka eserlerin yanı sıra, halk için tövbe müessesesine hizmet edecek standart bir eser de yaratmak zorunda kaldılar. *Kşantu kılmak nom*'un yapısı basittir:

1. Kötü işlerin kötü etkisi; Aśoka, Menander ve Kanişka gibi ünlü kralların örnekleri verilerek gösterilmiştir. Bu krallar, Budizm'e dönüştükten sonra tümü dindar Budistler hâline gelmiştir.

2. Günahların listeleri,

3. Cehennem tehlikesi ve dünyada iken Maitreya ile buluşma vaadi.

J. Wilkens, "olumsuz tövbe" ve "olumlu tövbe"ye ek olarak, Orta Asya Maniheizm ve Budist tövbe metinlerine pek uygun olan "koruyucu tövbe" terimini ortaya atmıştır (Wilkens, 2003, 14).

Gelgelelim Uygurların tövbeye ilgisi *Kşantu kılmak nom* gibi metinlerle sınırlı değildir. Bilakis kolofonlarda ölmüşlerin ruhları, din büyükleri ve kişinin kendi ailesi de dahil olmak üzere sevap aktarımı büyük ölçüde belgelenmiştir. Tüm bu münferit rulolar, *pustaka* formatındaki kitapçıklar veya dikişli kitapçıklar, hayırlı bir işe vesile olmak için çabalarını ve paralarını vakfeden sıradan kimselerin kişisel talepleri üzerine üretilmiştir. Bu ürünlerin kullanımı hakkında herhangi bir şey söylemek ne yazık ki mümkün değildir.

Sonuç

Uygur Budizmi, bildiğimiz kadarıyla, çok parçalı ve çeşitlidir. Farklı geleneksel yolları takip eder. Baskın olanı Çin geleneğidir. Dunhuang'dan bilinen büyük Budizm okulları Turfan'daki Uygurlar arasında da etkili olmuştur. Ancak belli bir okulun ne zaman ve nerede genel kabul gördüğü veya takip edildiği sorularına kesin bir cevap vermek kolay değildir. Sadece birkaç çevirmen bilinmektedir ve genel olarak bunların faaliyetleri de bazı eğilimlere veya rastlantısal tercihlere bağlı olabilir. Bu sorulara cevap bulma çabaları halihazırda başlamış olsa da, bu çabalar gelecekte Uygur Budist metinlerinin hatasız baskılarının ve gerektiğinde yeniden basımlarının hazırlanması suretiyle mutlaka desteklenmelidir.

Kaynaklar

- Aydar, M. (2010). The Uighur Madhyama Āgama Fragment Preserved in the Gest Collection of Princeton University Library. *KULR* 29, 1–26.
- Aydar, M., & Yang Fuxue (楊富學). (2007). Huihuwen "Bashi HuayanvPiluzhenapin" canye yanjiu (回鶻文《八十華嚴·笈盧遮那品》殘葉研究; A Textual Research on the Uighur Fragment of Buddhāvataṃsakamahāvāipulyasūtra). *NAGK* 22, 29–52.
- Aydemir, H. (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. 2 vols., XLW 10, Wiesbaden.
- Clark, L. (2013). *Uygur Manichaeic Texts*, vol. II: *Liturgical Texts: Texts, Translations, Commentary*. Turnhout: Brepols Publishers.
- Dietz, S. (2010/2011). Definitionen der 'Zwischenexistenz' im tibetischen und uigurischen 'Totenbuch'. *UJb* 24, 84–94.
- Elverskog, J. (1997). *Uyghur Buddhist Literature*. SRS 1, Turnhout: Brepols Publishers.
- Fedakār, D. (1991). Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie. part 1: *UJb* 10, 85–98.

- Fedakâr, D. (1994). Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie. part 2: *UAJb* 13, 133–157.
- Fedakâr, D. (1996). Das Alttürkische in sogdischer Schrift. Textmaterial und Orthographie. part 3: *UAJb* 14, 187–205.
- Gabain, A. von. (1954a). Buddhistische Türkenmission. J. Schubert & U. Schneider (eds.), *Asiatica. Festschrift Friedrich Weller* (ss. 161-173) içinde. Leipzig.
- Gabain, A. von. (1954b). *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brähmischrift*. ADAW 7, Berlin: Akademie Verlag.
- Geng, Shimin, J.P. Laut, & J. Wilkens. (2005). Fragmente der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā aus Hami (Teil 1). *UAJb* 19, 72–121.
- Hamilton, J.R. (1986). *Manuscripts ouïgours du IXe-Xe siècle de Touenhouang: Textes établis, traduits et commentés*. 2 vols., Paris: Peeters.
- Hamilton, J.R. (1971). *Le conte bouddhique du bon et mauvais prince en version ouïgoure*. Paris : Klincksieck.
- Hazai, G. (1976). Ein uigurisches Blockdruckfragment der Berliner Turfansammlung. *AoF* 4, 231–234.
- Kara, G., & P. Zieme. (1986). Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sūtras ‘Fo ding xin da tuo luo ni’. *AoF* 13, 318–376.
- Kara, G., & P. Zieme. (1977). *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Pañḍita und der Mañjuśrīnāmasaṃgīti (Berliner Turfantexte VIII)*. Berlin : Brepols Publishers.
- Kara, G., & P. Zieme. (1976). *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung (Berliner Turfantexte VII)*. Berlin : Brepols Publishers.
- Kasai, Yukiyo. (2011). *Der alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśa-Sūtra*. BTT 29, Turnhout :Brepols Publishers.
- Kasai, Yukiyo. (2009). Der Einfluß der Vijnānavāda-Schule im alttürkischen Kommentar zum Vimalakīrti-nirdeśa-Sūtra. Zhang Dingjing (張定京), & A. Yakup (eds.), *Tujue yuwenxue yanjiu—Geng Shimin jiaoshou 80 huadan jinian lunwenji (突厥語文学研究-耿世民教授 80 華誕紀念論文集)* (ss. 298-316) içinde. Beijing.
- Kasai, Yukiyo. (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone*. BTT 26, Turnhout: Brepols Publishers.
- Kasai, Yukiyo. (2006). Ein Kommentar zu einem unbekanntem uigurisch-buddhistischen Text, der aus dem Tocharischen übersetzt wurde. *NAGK* 21, 21–45.
- Kasai, Yukiyo. (2004). Ein Kolophon um die Legende von Bokug Kagan. *NAGK* 19, 1–27.
- Kasai, Yukiyo, & S.-C. Raschmann. *The Uighur Texts of the Hedin Collection in Stockholm*, forthcoming.
- Kitsudō, Kōichi. (2013). Liao Influence on Uigur Buddhism. I. Galambos (ed.), *Studies in Chinese Manuscripts: From the Warring States Period to the 20th Century* (ss. 225-247) içinde. Budapest.
- Kudara Kōgi (百濟康義). (1992). Uiguru-yaku Engakukyō to sono chūshaku (ウイグル訳円覚経とその註釈; The Uighur Version of the Yuanjuejing and the Commentary Belonging to It). *RK* 14/1, 1–23.
- Kudara Kōgi (百濟康義). (1988). Uigurische Fragmente eines Kommentars zum Saddharmapūṇḍarīka-Sūtra. K. Röhrborn & J.P. Laut (eds.), *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung* (ss. 34-55) içinde. Wiesbaden.
- Kudara, Kōgi (百濟康義), & Oda Juten (小田壽典). (1983). Uiguruyaku hachijū Kegan dankan, fu: Anzō to shijū Kegan (ウイグル訳八十華嚴断簡一付. 安藏と四十華嚴断簡; Uigur Fragments of the *Buddhāvataṃsakasūtra* in 80 Volumes: Appendix: *Anzang* and the *Buddhāvataṃsakasūtra* in 40 Volumes). *BBKK* 22, 176–205.
- Kudara, Kōgi (百濟康義), & P. Zieme. (1990). Uigurische Āgama- Fragmente (2). *AoF* 17, 130–145, plates III–VIII.
- Laut, J.P. (1986). *Der frühe türkische Buddhismus und seine literarischen Denkmäler*. Wiesbaden: Harrassowitz.

- Laut, J.P., & P. Zieme. (1990). Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bäg von Kočo und seine Gemahlin. J.P. Laut & K. Röhrborn (eds.), *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung* (ss. 15–36) içinde. Wiesbaden.
- Ligeti, L. (1971). Autour du Säkiz Yükmäk Yaruq. L. Ligeti (ed.), *Studia Turcica* (ss. 91–319) içinde. Budapest.
- Maue, D. (2015). *Altürkische Handschriften. Teil 19. Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift. Teil 2*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Maue, D. (2010). Uigurisches in Brāhmī in nicht-uigurischen Brāhmī-Handschriften. part 1: *AOH* 62, 2009, 1–36; part 2: *AOH* 63, 319–361.
- Maue, D. (1996). *Altürkische Handschriften. Teil 1. Dokumente in Brāhmī und tibetischer Schrift. Beschrieben und hrsg. Von Dieter Maue*. VOHD 13/1, Stuttgart: Wiesbaden.
- Maue, D. & K. Röhrborn (1980). Zur alttürkischen Version des Saddharmapuṇḍarīka-Sūtra. *CAJ* 21, 251–273.
- Moriyasu, Takao. (1990). L'origine du bouddhisme chez les Turcs et l'apparition des textes bouddhiques en turc ancien. A. Haneda (ed.), *Documents et archives provenant de l'Asie centrale: Actes du colloque franco-japonais organisé par l'Association franco-japonaise des études orientales* (147–165) içinde. Kyoto.
- Müller, F.W.K. (1918). Toḡrı und Kūšan (Küšan). *SPAW*, 566–586.
- Müller, F.W.K. (1910). Uigurica II. *APAW* 3.
- Oda, J. (2015). *A Study on the Buddhist Sūtra Named Säkiz yükmäk yaruq or Säkiz törlügin yarumış yaltrımış in Old Turkic*. 2 vols., Kyoto: Brepols Publishers.
- Özertural, Z. (2012). *Altürkische Texte. Mahāyāna-Sūtras und Kommentartexte*. VOHD 13/16, Stuttgart: Steiner.
- Radloff, W., & S.E. Malov. (1913/1917). *Suvarnaprabhāsa (Sūtra "Zolotogo bleska")*: *Tekst uigurskoj redakcii*. Saint Petersburg.
- Raschmann, S.-C. (2012a). *Buddhica aus der Berliner Turfansammlung. Teil 1: Das apokryphe Sūtra Säkiz Yükmäk Yaruq*. VOHD 13/18, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Raschmann, S.-C. (2012b). The Old Turkish Fragments of The Scripture on the Ten Kings (十王經 Shiwang jing) in the Collection of the Institute of Oriental Manuscripts, RAS. I.F. Popova & L. Yi (eds.), *Dunhuang Studies: Prospects and Problems for the Coming Second Century of Research* (敦煌學: 第二個百年的研究視角與問題; Дуньхуановедение: перспективы и проблемы второго столетия исследований) (ss. 209–216) içinde. Saint Petersburg.
- Raschmann, S.-C. (2012c). Three New Fragments of the Altun Yaruq Sudur from Bezeklik. *AOH* 65, 271–284.
- Raschmann, S.-C. (2000/2005). *Berliner Fragmente des Goldglanz-Sutras*. 3 vols., VOHD 13/5–7, Stuttgart : Franz Steiner Verlag.
- Raschmann, S., & J. Wilkens, eds. (2009). *Fragmenta Buddhica Ugurica. Ausgewählte Schriften von Peter Zieme*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Röhrborn, K. (2012). Uygur Filolojisinde Üç Yayım Metodu. *MTADC* 9/3, 7–24.
- Röhrborn, K. (1998). Šiŋko Šāli und die Organisation der Übersetzungstätigkeit bei den Uiguren. N. Demir & E. Taube (eds.), *Turkologie heute. Tradition und Perspektive. Materialien der dritten Deutschen Turkologen-Konferenz Leipzig, 4.–7. Oktober 1994* (ss. 255–260) içinde. Wiesbaden.
- Röhrborn, K., & J.P. Laut, eds. (1988). *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*. Wiesbaden: In Kommission bei Otto Harrassowitz.
- Röhrborn, K., & A. Róna-Tas. (2004). *Spätformen des zentralasiatischen Buddhismus. Die altuigurische Sitāpatrādhāraṇī*. NAWG, Göttingen.
- Rong, Xinjiang. (2001). The Relationship of Dunhuang with the Uighur Kingdom in Turfan in the Tenth Century. L. Bazin & P. Zieme (eds.), *De Dunhuang à Istanbul: Hommage à James Russell Hamilton* (ss. 275–298) içinde. Turnhout.
- Scharlipp, W.-E. (2005). *Die alttürkische Literatur. Einführung in das vorislamische Schrifttum*. Engelschoff: Verlag Auf dem Ruffel.

- Scharlipp, W.-E. (2004). Die alttürkische Übersetzungsliteratur. H. Kittel, J. House & B. Schultze (eds.), *Übersetzung. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung* (ss. 1255–1262) içinde. Berlin.
- Shōgaito Masahiro (庄垣内正弘). (2014). *The Uighur Abhidharmakośabhāṣya Preserved at the Museum of Ethnography in Stockholm*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Shōgaito Masahiro (庄垣内正弘). (2008). *Uigurubun Abidaruma ronsho no bunkengaku teki kenkyū* (ウイグル文アビダルマ論書の文献學的研究; Uighur Abhidharma Texts: A Philosophical Study). Kyoto.
- Sinor, D. (1939). A közép-ázsiai török buddhizmusról. *BCKS* 1, 353–396.
- Stöner, H. (1904). Zentralasiatische Sanskrittexte in Brāhmīschrift aus Idikutšahri, Chinesisch Turkistān. I. Nebst Anhang. Uigurische Fragmente in Brāhmīschrift. *SPAW* 44, 282–1290.
- Teiser, S. (1994). *The Scripture of the Ten Kings and the Making of Purgatory in Medieval Chinese Buddhism*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-sutra*. BTT 3, Berlin: de Gruyter.
- Tremblay, X. (2007). The Spread of Buddhism in Serindia: Buddhism among Iranians, Tocharians and Turks before the 13th Century. A. Heirman & S.P. Bumbacher (eds.), *The Spread of Buddhism* (ss. 75–129) içinde. Leiden.
- Uçar, E. (2013). Altun Yaruk Sudur Üzerine Yapılan Çalışmalar Hakkında Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi (Versuch einer erklärenden Bibliographie zu den Studien über das Altun Yaruk Sudur). *Türük*, 227–251.
- Wilkens, J. (2013). Hatten die alten Uiguren einen buddhistischen Kanon?. M. Deeg, O. Freiburger & C. Kleine (eds.), *Kanonisierung und Kanonbildung in der asiatischen Religionsgeschichte* (ss. 345–378) içinde. Vienna.
- Wilkens, J. (2010). *Buddhistische Erzähltexte*. VOHD 13/10, Stuttgart: Brepols Publishers.
- Wilkens, J. (2009). Einige weitere Fragmente des altuigurischen Vimalakīrtinirdeśa. *UJb* 23, 49–69.
- Wilkens, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung. Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kīlguluk Nom Bitig, 1–2*. BTT 25, Turnhout: Brepols Publishers.
- Wilkens, J. (2003). *Buddhistische Beichtexte*. VOHD 13/9, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Wilkens, J. (2001). *Die drei Körper des Buddha (trikāya). Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert*. BTT 21, Turnhout : Brepols Publishers.
- Yakup, A. (2012). Multilingual Source of the Old Uyghur Translation of the Ārya-aparimāyur-jñāna-mahāyāna Sūtra. *The History behind the Languages: Essays of Turfan Forum on Old Languages of the Silk Road* (ss. 61–73) içinde. publ. Academia Turfanica, Shanghai.
- Yakup, A. (2011). An Old Uyghur Fragment of the Lotus Sūtra from the Krotkov Collection in St. Petersburg. *AOH* 64, 411–426.
- Yakup, A. (2010). *Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur*. BTT 28, Turnhout: Brepols Publishers.
- Yakup, A. (2008). *Die uigurischen Blockdrucke der Berliner Turfansammlung Teil 2. Apokryphen, Mahayana-Sutren, Erzählungen, Magische Texte, Kommentare und Kolophone*. VOHD 13/11, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Yakup, A., & M. Knüppel. (2007). *Die uigurischen Blockdrucke der Berliner Turfansammlung Teil 1. Tantrische Texte*. VOHD 13/19, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Yoshida, Y. (2008). Die buddhistischen sogdischen Texte in der Berliner Turfansammlung und die Herkunft des buddhistischen sogdischen Wortes für Bodhisattva. Zum Gedenken an Prof. Kōgi Kudaras Arbeiten an den sogdischen Texten, übersetzt von Yukiyo Kasai in Zusammenarbeit mit Christiane Reck. *AOH* 61, 325–358.
- Yusup [Yüsüp], I. (2004). Die uigurische Übersetzung des Bhaiṣajyagururājasūtra nach einem Blockdruck aus Turfan. D. Durkin-Mesterernst et al. (eds.), *Turfan Revisited: The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road* (ss. 411–415) içinde. Berlin.

- Yusup, I. (1998). Huihuwen dasheng Dabanniepan jing bei ben can ye yanjiu (Study on an Uighur Fragment of the Northern Version of the Mahāyāna *Mahāparinirvāṇasūtra*). *ZWLWYL* 1, 194–207.
- Yusup, I., & Baoxi Z. (2012). Uighur Inscription of the Wenshushan Grottoes. *The History behind the Languages: Essays of Turfan Forum on Old Languages of the Silk Road* (ss. 94–106) içinde. publ. Academia Turfanica, Shanghai.
- Zhang, T., & P. Zieme. (2013). A Further Fragment of the Old Uigur Annals. *AOH* 66, 397–410.
- Zhang, T., & P. Zieme. (2011). A Memorandum about the King of the On Uygur and His Realm. *AOH* 64, 129–159.
- Zieme, P. (2013a). Ein alttürkischer Maitreya-Hymnus und mögliche Parallelen. Y. Kasai, A. Yakup & D. Durkin-Meisterernst (eds.), *Die Erforschung des Tocharischen und die alttürkische Maitrisimit. Symposium anlässlich des 100. Jahrestages der Entzifferung des Tocharischen. Berlin, 3. und 4. April 2008* (ss. 403–416) içinde. Turnhout.
- Zieme, P. (2013b). Some Notes on Old Uigur Art and Texts. H. Irisawa (ed.), *Buddhism and Art in Gandhāra and Kucha: Buddhist Culture along the Silk Road: Gandhāra, Kucha, and Turfan: Section II* (ss. 5–40) içinde. Kyoto.
- Zieme, P. (2012a). An Old Uigur idiyut Text. *The History behind the Languages: Essays of Turfan Forum on Old Languages of the Silk Road* (ss. 1–12) içinde. publ. Academia Turfanica, Shanghai.
- Zieme, P. (2012b). Some Notes on Old Uigur Translations of Buddhist Commentaries. *ARIRIAB* 15, 147–160.
- Zieme, P. (2012c). Über Wunschbäume, Schlangen und eine altuigurische Erzählung. B. Heuer, B. Kellner-Heinkele & C. Schönig (eds.), *“Die Wunder der Schöpfung”. Mensch und Natur in der türkischsprachigen Welt* (ss. 205–214, 327–332) içinde. Würzburg.
- Zieme, P. (2012d). A Chinese Chan Text from Dunhuang in Uighur Transcription and in Translation from Turfan. I.F. Popova & Liu Yi (eds.), *Dunhuang Studies: Prospects and Problems for the Coming Second Century of Research/敦煌學: 第二個百年的研究視角與問題/Дуньхуановедение: перспективы и проблемы второго столетия исследований* (ss. 361–364) içinde. Saint Petersburg.
- Zieme, P. (2011a). Buddhistische Unterweltsberichte – alttürkische Varianten aus der Turfan-Oase. M. Knüppel & A. van Tongerloo (eds.), *Life and Afterlife and Apocalyptic Concepts in the Altaic World: Proceedings of the 43rd Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Château Pietersheim, Belgium, September, 3–8, 2000* (ss. 143–163) içinde. Wiesbaden.
- Zieme, P. (2011b). Was barčuk tili a Turkic Language?. *JDS* 12, 69–84.
- Zieme, P. (2007). Uighur Night Watch Songs. *Zhuanxing qidi Dunhuang xue* (Dunhuang Studies in the Transitional Stage) (ss. 109–127) içinde. Shanghai.
- Zieme, P. (2006). On Some Quotations in the Uighur Insadi-sūtra. *BgKe* 60–61, 1–14.
- Zieme, P. (2005a). Uigurische Fragmente aus der *Pañcarakṣā*. S. Grivelet, R.I. Meserve, Á. Birtalan & G. Stary (eds.), *The Black Master: Essays on Central Eurasia in Honor of György Kara on His 70th Birthday* (ss. 51–164) içinde. Wiesbaden.
- Zieme, P. (2005b). Uighur Versions of the Lotus Sūtra with Special Reference to Avalokiteśvara’s Transformation Bodies. *YKBBTK* 132–7.
- Zieme, P. (2002). Three Old Turkic Wutaishanzan Fragments. *NAGK* 17, 223–239.
- Zieme, P. (2000a). *Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto. Mit einem Appendix von Jorinde Ebert. Ein Vimalakīrti-Bildfragment aus Turfan*. BTT 20, Turnhout : Brepols Publishers.
- Zieme, P. (2000b). Verse des Candrasūtra nach chinesisch-ugurischen Bilinguen. *TDA* 10, 65–80.
- Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch*. BTT 28, Turnhout : Brepols Publishers.

- Zieme, P. (1992). *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço. Kolophone und Stifter des alttürkischenbuddhistischen Schrifttums aus Zentralasien*. Opladen: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Zieme, P. (1991). *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung*. Budapest: Kiado.
- Zieme, P. (1990). Ein alttürkisches Fragment des Kṣitigarbha-Sūtras. *AoF* 17, 379–384.
- Zieme, P. (1989). Zwei neue alttürkische Saddharmapūṇḍarīka-Fragmente. *AoF* 16, 370–379.
- Zieme, P. (1982). Zum uigurischen Samantabhadracaryāpranidhāna. A. Gallotta & U. Marazzi (eds.), *Studi turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata* (ss. 599–609) içinde. IUOSSA.SM 19, Napoli.
- Zieme, P., & G. Kara. (1978). *Ein uigurisches Totenbuch. Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung*. Budapest: Harrassowitz.
- Zieme, P., & Kōgi Kudara (百濟康義). (1985). *Uigurugo-no Kanmuryōjukyō: Guanwuliangshoujing in Uigur*. Kyoto.

Elektronik Kaynaklar

Digitales Turfanarchiv (Digital Turfan Archive):

<http://www.bbaw.de/bbaw/Forschung/Forschungsprojekte/turfanforschung/de/DigitalesTurfanArchiv>

Gesamtedition der alttürkischen Erzählungssammlung Daśakarmapathāvadānamālā:

<http://www.uni-goettingen.de/de/210682.html>

Gesamtedition der alttürkischen Überlieferung zur Maitraya Literature: <http://www.uni-goettingen.de/de/210681.html>

International Dunhuang Project:

<http://idp.bl.uk/>

Katalogbände (Catalogue volumes):

<http://adw-goe.de/forschung/forschungsprojekte-akademienprogramm/kohd/publikationsserie/katalogbaende/11-20/>

